

De tijd van koning Willem III Vrijheid?

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen kennen de begrippen conservatief, liberaal, antirevolutionair en socialist en kunnen van elke stroming een vertegenwoordiger noemen;
- ❖ De leerlingen kennen de geschiedenis van de Schoolstrijd op hoofdlijnen;
- ❖ De leerlingen weten wat bedoeld wordt met De Doleantie;
- ❖ De leerlingen kennen de belangrijkste gebeurtenissen uit het leven van dr. A. Kuyper.

Aantal lessen 5

Lesonderdelen *Vertelling*

1. De Schoolstrijd
2. Abraham Kuyper

Leestekst

Geen

Leerlingenboek

Het koningshuis
Politieke stromingen
De Schoolstrijd
De Doleantie

Verwerking

Repetitie

Vertelling 1 DE SCHOOLSTRIJD

Rieuwert en Elsje komen thuis uit school. 'Mama', zegt Elsje opgetogen, 'de meester heeft zo fijn verteld vanmorgen!' 'Ja', valt Rieuwert in, 'van Daniël in de leeuwenkuil. Hij mocht niet bidden. De koning had het verboden. Maar hij deed het toch, voor het open raam.' 'En toen verklaptten die gemene mannen het aan de koning', gaat Elsje door. 'En toen werd-ie in de kuil gegooid voor de leeuwen.' 'Maar de leeuwen deden hem niks!' roept Rieuwert.

'Mama, wat is er?' vraagt Elsje opeens verschrikt. 'Waarom huilt u?' Mama veegt snel een paar tranen weg. 'Er is niets, kinderen . . . Het komt wel weer goed . . . Help jij me tafeldekken, Elsje? Papa zal zo komen. En jij, Rieuwert, wil jij de konijnen gaan voeren?'

Een kwartier later zitten ze met z'n zessen om de tafel: vader, moeder, Rieuwert, Elsje en de kleintjes, Teun en Mieke. In de wieg ligt de jongste van het gezin. Vader bidt. Daarna volgt vier keer: Heere, zegen deze spijs, om Jezus wil. Amen. Moeder schept de bruine bonen op. Rieuwert en Elsje beginnen weer te vertellen over Daniël in de leeuwenkuil. 'De meester zei dat wanneer we op God vertrouwen, we nooit bang of ongerust hoeven te zijn. Hij zorgt voor ons, net zoals Hij zorgde voor Daniël.' Papa en

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

mama kijken elkaar aan. Mama krijgt een rode kleur. Ze vergeet helemaal bruine bonen op Rieuwerts bord te doen.

‘De Jong, je hebt maar te kiezen of te delen!’ De boer kijkt vader De Jong aan. ‘Je kinderen gaan van die school af, of jij gaat van mijn boerderij af!’ Vader schrikt. ‘Maar.....’, begint vader. De boer laat hem niet uitspreken. ‘De oude school is goed genoeg. Wij hebben er allebei op gezeten. Mijn kinderen zitten er nog op. Waarom kunnen jouw kinderen opeens niet meer naar die school?’ ‘Op die school is de Bijbel niet meer. Wij willen een school met de Bijbel’, antwoordt vader. ‘Je kunt je kinderen net zoveel uit de Bijbel vertellen als je wilt! Op school is dat niet nodig.’ ‘De Bijbel is het beste Boek!’ zegt vader. ‘En het belangrijkste wat onze kinderen moeten leren is van de Heere Jezus.’ Boer Warmond wordt kwaad. ‘Als jij je kinderen niet van die nieuwe school afneemt en op de oude brengt, wil ik niets meer met je te maken hebben. Dan krijg je zaterdag je laatste loon. En aan het eind van de maand je huis uit, begrepen!’ Met deze boodschap komt vader thuis. Moeder schrikt enorm. Geen werk, geen huis! Wat moeten ze? Vader weet het niet. Bij andere boeren aankloppen om werk? Geen enkele boer zal een knecht aannemen die door Warmond, de grootste boer, is weggestuurd. En van wie zullen ze een huis kunnen huren, als hij geen werk meer heeft? ‘Moeten we dan maar doen wat Warmond wil?’ vraagt moeder. ‘Mag dat?’ zegt vader. Moeder zucht. Ze voelt dat vader gelijk heeft. Maar hoe kan ze haar kinderen eten geven als haar man niets meer verdient. En waar moeten ze slapen als ze het huis uit gezet worden? Is het niet beter om toe te geven? En nu vertellen de kinderen over Daniël!

Elsje kijkt naar mama. Waarom schept ze geen bonen op Rieuwerts bord? Waarom veegt mama langs haar ogen? Papa knipoogt naar mama. Snel droogt ze haar tranen en schept Rieuwerts bord vol met bruine bonen. Heerlijk, bruine bonen met stroop en azijn!

’t Is avond. De klok slaat zeven keer. De kleintjes liggen al op bed. ‘Rieuwert en Elsje, jullie mogen nog even opblijven. Ik heb jullie wat te zeggen.’ Vader vertelt welke keuze boer Warmond hem heeft gegeven. De kinderen terug naar de oude school óf hij geen werk en huis meer. Elsje kijkt papa aan. ‘Dat lijkt wel op de geschiedenis van Daniël!’ Vader knikt. ‘Maar wat moeten we toch doen?’ zucht moeder. Rieuwert denk diep na. Je ziet een diepe rimpel tussen z’n ogen. ‘Papa, dan wordt u vrachtrijder! Met paard en wagen iedere dag naar de stad. En ’s zaterdags ga ik met u mee. Enne, in de vakantie. Fijn!’ ‘Dat kan helemaal niet, joh’, zegt Elsje. ‘Papa moet dan eerst geld hebben voor een paard en wagen. Rieuwert kijkt beteuterd. ‘In m’n spaarpot zit veel te weinig’, denkt hij. Mama zucht. ‘Ik weet niet hoe het moet.’ ‘Maar dat wist Daniël ook niet!’ zegt Elsje. ‘Hij ging toch bidden voor het open raam. En het kwam allemaal goed.’ Mama trekt Elsje naar zich toe en geeft haar een dikke kus. ‘Je bent een lieve meid.’ Papa pakt de Bijbel. Even bladert hij en leest hardop uit het Evangelie naar Mattheüs: ‘Daarom zeg Ik u: zijt niet bezorgd voor uw leven, wat gij eeten, en wat gij drinken zult, noch voor uw ligchaam, waarmede gij u kleeden zult. Is het leven niet meer dan het voedsel, en het ligchaam dan de kleeding? Aanziet de vogelen des hemels, dat zij niet zaaijen, noch maaijen, en uw hemelsche Vader voedt nogtans dezelve; gaat gij dezelve niet zeer veel te boven?’ Samen knielen papa, mama, Rieuwert en Elsje rond de tafel. Papa bidt en dankt de Heere voor Zijn trouwe zorg.

Elsje en Rieuwert gaan samen naar school. Ze noemen hem ‘nieuw’, maar hij is oud. Het is een schuur, waarin wat grotere ramen gezet zijn. Boven de deur staat in grote letters ‘School met den Bijbel’ geschilderd. Binnen staan oude, afgedankte

schoolbanken. Bakker Dijkstra heeft ze gekocht, geschuurd en geveerd en aan de nieuwe school cadeau gedaan. De school is ook erg klein. Eén meester en één lokaal. In deze school wordt wel gebeden en over de Heere Jezus verteld.

'We gaan beginnen, jongens en meisjes.' Met hart en ziel zingt Elsje mee:

Maar de HEER' zal uitkomst geven,
Hij, Die 's daags Zijn gunst gebiedt;
'k Zal in dit vertrouwen leven,
En dat melden in mijn lied....

'Het komt vast goed', denkt ze.

't Is bijna het einde van de maand. Papa De Jong is al veertien dagen zonder werk. Geen boer wil hem in dienst nemen. Overmorgen moet het gezin het huis uit. Rieuwert staart naar de lege hokken achter het huis. Papa heeft alle kippen en konijnen verkocht. Van het geld heeft mama eten gekocht. Maar waar moeten ze straks heen? De meester heeft toch over Daniël verteld? Papa heeft toch gelezen over de vogels, voor wie God zorgt? Hij heeft iedere dag toch gebeden? Maar papa heeft geen werk... Dat hij iedere dag bruine bonen eet is niet erg. Ook niet als hij straks buiten moet slapen, maar... In gedachten ziet Rieuwert moeder en de kleintjes voor zich.

Op het straatje voor het huis klinkt het geluid van klossende klompen. De klink wordt opgelicht. 'Vollek!' klinkt een zware stem. 'Ben je daar De Jong?' Rieuwert schrikt. Boer Warmond! Vlug loopt hij naar binnen. De grote man staat gebukt in het kleine kamertje. 'Blijf je op je stuk staan, Dirk?' vraagt de boer aan vader. Rieuwert ziet dat papa's lippen zich verstrakken. Hij zegt niets. 'Je kunt maandag weer aan het werk gaan. Je kunt hier blijven wonen. Als...' Warmond maakt zijn zin niet af. Iedereen weet waarom het gaat. Als de kinderen niet meer naar de nieuwe school gaan, dan... Vader zwijgt.

'Wat vind jij ervan, vrouw De Jong?' vraagt de boer. Rieuwert kijkt naar mama. Wat zal ze zeggen? 'Ik ben bij mijn man', antwoordt ze zachtjes. Weer kijkt de boer naar vader. 'Nou?' vraagt hij. Vaders voorhoofd is nat van het zweet. 'Ik... Wij mogen onze Heiland niet verloochenen', zegt hij moeilijk. Vol bewondering kijkt Rieuwert naar papa. De boer draait zich om. 'Stijfkoppen!' gromt hij.

Bij de deur draait de boer zich weer om. 'Die Berend, die jouw plaats heeft ingenomen, das een vent van niks. Hij heeft me beduvelde! Op jou kan ik wel aan. Kom maandag maar weer!' Vaders bleke gezicht kleurt vuurrood. 'Mag ik... mag ik weer komen werken?' 'Ja.' 'En het huis?' 'Daar kunnen jullie in blijven.' 'En de school?' 'Dat moet je zelf weten, stijfkoppen. Nou, kom je?' 'Warmond, maandagochtend ben ik er weer om zes uur.' 'Goed', en met grote stappen beent de boer weg. Elsje kruipt tegen mama aan. 'Nu is het tóch net als Daniël!'

Bron

A. Grimme en K. Norel, *Op vleugels door de eeuwen*, Groningen: J.B. Wolters 1966, pag. 31-38;

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

Gespreksvragen

1. Welke overeenkomsten met de geschiedenis van Daniël heb je gehoord?
2. Naar Wie gaan vader, moeder en de kinderen met hun zorgen heen? Waar ga jij met je zorgen heen?
3. Wat zullen vader, moeder en de kinderen gedaan hebben ná het bezoek en blijde bericht van boer Warmond?
4. Hoe is de school waar jij op zit ontstaan?

Vertelling 2 ABRAHAM KUYPER

‘Zou hij een waterhoofd hebben?’ Bezorgd kijken vader en moeder Kuyper naar hun kleine jongen. Het kleine mannetje ligt tevreden in de armen van zijn moeder. Moeder Henriëtte zegt niets. Weer herhaalt dominee Kuyper zijn vraag. ‘t Blijft even stil. ‘Ik weet het niet...’ Vol verwondering kijkt vader Jan Frederik naar zijn zoon. Eerst twee dochters en nu een zoon! ‘We noemen hem Abraham’, zegt vader Kuyper. ‘Ja’, knikt moeder, ‘net als jouw vader.’

Stilletjes zit kleine Bram in zijn hoekje. Bij de bedstee staat de dokter. Een grote leren tas naast hem op de grond. Moeder staat naast de dokter. Op gedempte toon praat hij met haar. ‘Beterschap verder.’ De dokter draait zich om. Zijn blik valt op kleine Bram. Verrast zet hij zijn tas weer neer en stapt op het kleine jongetje af. Hij bukt zich en betast het grote hoofd van Bram. Nog een keer kijkt hij goed naar de jongen. Met zijn handen om het grote hoofd draait hij zich naar moeder. ‘Wat een hersens! Allemaal hersens! Als deze jongen gespaard blijft, zal men nog wat van hem beleven! Buitengewoon!’ Verwonderd kijkt moeder naar de dokter. Hij pakt zijn tas weer, kijkt nog eens naar de jongen en loopt al mompelend de pastorie uit. ‘Wat een hersens, wat een hersens...’

Vader Kuyper neemt een beroep naar Middelburg aan. Het gezin Kuyper, vader en moeder met vijf kinderen, verhuist van Maassluis naar Middelburg. Het huis van de familie kijkt uit over de haven. Bram vindt het uitzicht prachtig. Van zijn moeder heeft hij de geweldige verhalen gehoord over Michiel de Ruyter, verre tochten naar de Oost en de West. De klapperende zeilen, wapperende vlaggen wakkeren Brams verlangen om te varen aan. Vlug loopt Bram naar de hal, trekt zijn jas aan en zet zijn hoed op zijn grote hoofd. Even later stapt hij de treeplank van een groot schip op. Onder hem kolk het water tegen de kade. Boven belandt hij midden tussen een groep matrozen. ‘Zo, kereltje, wat kom jij hier doen?’ Een grote snorrenbaard kijkt Bram nieuwsgierig aan. Met zijn grote, donkere ogen kijkt Bram onverschrokken terug. ‘Ikke? Ik wil weten wat dat is. Hoe werkt het?’ Hij wijst naar iets op het dek. De mannen beginnen te lachen. ‘Waar gaan jullie naar toe?’ houdt Bram bij de matrozen aan. Ze krijgen schik in het aanhoudende kereltje. ‘Kom, ik zal je het vertellen.’ De vriendelijke snorrenbaard neemt Bram mee en vertelt hem uitvoerig alles wat hij weten wil. In de dagen die volgen is Bram bijna iedere dag op het schip te vinden. De matrozen vinden de jongen met zijn parmantige hoedje op zijn grote hoofd prachtig. Bram geniet van bijna alles... Behalve dat vloeken.

Stilletjes sluipt Bram naar de studeerkamer van vader. In de boekenkast ligt een stapeltje papieren blaadjes. ‘Ja, die moet ik hebben’, fluistert hij in zichzelf. Zachtjes trekt

hij een bureaulade open. Bovenin de lade ligt een kistje met sigaren. Vlug pakt hij het kistje uit de lade en sluipt de kamer van vader weer uit. Gewapend met de 'schatten' loopt hij naar het schip aan de kade. 'Ha Bram de Ruyter!' groet één van de matrozen. 'Nee, zeg! Wat heb jij bij je?' De matroos kijkt naar wat Bram in zijn hand heeft. 'Jongens!' buldert hij over het dek, 'kom eens kijken wat onze bakzeun-in-de-dop bij zich heeft!' Nieuwsgierig komen de matrozen het dek op. Al gauw staat er een grote kring om Bram heen. Ernstig kijkt hij de mannen, terwijl hij op een tros touw gaat zitten. 'Als jullie goed luisteren naar wat ik vertel, krijgen jullie een sigaar!' Lachend en naar elkaar knipogend doen de matrozen wat de 'kleine admiraal' beveelt. Bram begint. 'Het is heel erg wat jullie doen. Jullie vloeken. Dat vindt de Heere heel verdrietig. Dat kunnen jullie hierin lezen.' Hij houdt de stapel traktaatjes in de lucht. De matrozen worden stil en kijken naar de kleine prediker. 'De Heere zegt dat geen vloeker in het Koninkrijk van God kan komen. Hij wil wel dat jullie bij Hem komen, maar jullie zeggen met je vloeken dat je niet wilt...' 't Wordt nog stiller. Alle matrozen kijken naar de kleine Bram. Sommigen schuifelen onrustig met hun voet over het dek. Wie een traktaatje van Bram aanpakt, krijgt er zo'n dikke sigaar bij. Vanaf het achterdek kijkt de kapitein naar het groepje matrozen. Flarden van wat de kleine jongen zegt waaieren hem tegemoet. Hij trekt z'n pet steviger op zijn hoofd en tussen broemt zachtjes voor zich uit: 'Dat wordt een tweede Michiel de Ruyter. Vast!'

Jaren verstrijken. Kleine Bram is een volwassen man. Net als zijn vader is hij dominee geworden; in het kleine Betuwse dorpje Beesd. Iedere week is dominee Kuyper urenlang in zijn studeerkamer bezig om de preken zo mooi mogelijk te maken. 'Kom je kof-fiedrinken, Bram?' vraagt Kuypers vrouw Johanna. Ze steekt haar hoofd om het hoekje van de studeerkamer. 'Ik kom zo. Ik ben nog even met deze passage bezig...' 'Wat maak je er toch een werk van, Bram', zegt Johanna even later, als ze aan de koffietafel zitten. 'Tjah, dat moet ook wel. Ik merk dat de mensen in de kerk helemaal niet goed luisteren. Daarom wil ik het zo mooi mogelijk doen.' Johanna knikt. Ze begrijpt wel wat haar man bedoelt. Heel veel mensen letten helemaal niet op. Maar ja, zelf weet ze eigenlijk weinig van het christelijk geloof. Daar is ze niet mee opgegroeid. 't Is even stil. Dan kijkt Johanna haar man aan. 'Weet jij dat sommige mensen nooit in de kerk komen?' Vragend kijkt Kuyper naar zijn vrouw. De dienstbode zei: 'Die mensen houden gezelschap.' 'Inderdaad, daar heb ik wel over gehoord. De kerkenraad heeft mij verteld dat er hier een groep mensen is die samen uit de Bijbel lezen, een preek lezen en met elkaar bidden. Mij is verteld dat ze dat doen bij Pietje Baltus. 't Moet een jonge vrouw zijn. Ik denk dat ik haar eens op ga zoeken.'

Dominee Kuyper is op weg naar het huis van Pietje Baltus. De buurvrouw ziet hem aankomen. Vlug schiet ze het huis van Pietje binnen. 'Pietje!' roept ze. 'Hoor es... de dominee komt eraan!' Pietje loopt naar het portaaltje, waar de buurvrouw staat. 'Nee, toch...' 'Ja, hij zal wel voor jou komen.' De jonge vrouw trekt haar neus op. Ze zegt bits: 'Ik heb niets met hem te maken.' Meteen schiet er een gedachte door haar hoofd. 'Maar... dominee Kuyper heeft ook een ziel. Hij moet ook voor God verschijnen. Mag ik me dan niets van hem aantrekken...?' De buurvrouw draait zich om en loopt snel weg. Pietje trekt haar schort recht en wacht de komst van dominee Kuyper af.

Even later zit de deftige dominee Kuyper aan de keukentafel van Pietje. Wat een vriendelijke en gemoedelijke man! Ze begint te vertellen. 'Mijn vader was molenaar. Al vanaf dat ik kan lezen, lees ik uit de Bijbel. Als we vroeger gingen aardappelrooien, las ik mijn broers en zussen voor. Ze vonden het niet altijd even fijn. Nu woon ik hier met mijn broers Herman en Bernard. We zijn geen van drieën getrouwd. Maar het belangrijkste is dat ik de bruid van Christus ben. En u, dominee? Bent u met de Heere Jezus

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

getrouwd?’ Ze kijkt de vriendelijke dominee aan. ‘t Wordt even stil. Maar dan gaat Pietje weer verder: ‘Dat moet hoor, dominee! Anders gaat u voor eeuwig verloren. Dat moet u ook op de preekstoel vertellen. Maar dat gebeurt helaas bijna niet meer. Daarom kom ik ook bijna niet meer in de kerk.’ Dominee Kuyper luistert en luistert naar deze eenvoudige vrouw. Na twee uur staat hij op. Hij steekt zijn hand uit om haar te groeten. ‘Nee’, weigert Pietje. ‘Dat kan ik niet. Als ik u een hand geef, erken ik u als een echte Evangeliedenaar. En dat geloof ik niet...’ Weer kijkt Kuyper haar aan. Dan steekt hij nog een keer zijn hand naar voren. ‘Als jij mij als dominee geen hand wil geven, dan maar als mens’, zegt hij rustig. Ze glimlacht en schudt hartelijk de hand van dominee Kuyper.

De dominee is nog maar net weg. Pietje schuift haar stoel naar achteren en knielt op de grond. Ze vouwt haar handen en sluit haar ogen. Vurig bidt ze de Heere of Hij de jonge dominee Kuyper wil bekeren.

Telkens weer wordt dominee Kuyper naar het huisje van Pietje Baltus getrokken. Pietje ontvangt hem vriendelijk. De geleerde dominee Kuyper krijgt onderwijs van de eenvoudige vrouw.

Vaak brandt het licht in de studeerkamer van dominee Kuyper tot diep in de nacht. Dikke boeken liggen opengeslagen. Met de Bijbel in zijn hand bestudeert de geleerde Bram de Institutie van Calvijn. Hij schudt zijn grote hoofd. ‘Precies zoals Pietje het zei... Precies zoals het in de Bijbel staat.’ De pendule laat vier slagen horen. Zachtjes loopt Johanna Kuyper naar haar man. Ze legt haar hand op zijn schouder. ‘Kom je? Het is vier uur ‘s nachts...’ Kuyper knikt. ‘Ja, Johanna. Ik ga met je mee. Wat is de Heere goed, hè? Ondanks al mijn geleerdheid, heeft de Heere mij Zelf geleerd Wie Hij is.’

Bron

O. en A.M. de Moor-Ringnalda, *Een Maassluiser wordt Minister-President*, Nijkerk: G.F. Callenbach 1937.

Gespreksvragen

1. Wat gebeurde er op het dek bij de matrozen?
2. Wat leer je ervan hoé Pietje Baltus met ds. Kuyper omging?
3. Hoe ga jij met ‘andersdenkenden’ om?
4. Wie in de Bijbel vergelijkt de Heere Jezus met de Bruidegom en Zijn kinderen met de bruid?
 - *Johannes de Doper, zie ook 2 Korinthe 1:2 en Efeze 5:25.*

Achtergrond- Informatie **HET KONINGSHUIS**

1. De dood van Willem II

Toen de grondwet van 1848 was bekrachtigd, volgden verkiezingen. De zitting van de nieuwgekozen Staten-Generaal werd nog door Koning Willem II op 3 februari 1849 geopend.

Nog eenmaal zag de bevolking der residentie hem aan het hoofd van een schitterende militaire stoet te paard naar het Binnenhof rijden. Op 17 maart kwam het bericht dat de koning te Tilburg plotseling was overleden. Ingewijden wisten dat de koning reeds

geruime tijd ernstige hartklachten had. Het volk werd echter door het doodsbericht van de populaire koning overrompeld en velen betwijfelden zelfs of het waar was. Toen zes jaar later tijdens de Krimoorlog de Fransen, de Engelsen en de Turken hun handen vol hadden in de strijd tegen de Russen, ging nog het gerucht door Nederland dat koning Willem II de eigenlijke geheime leider was van de Russische defensie. Hij zou bij de tsaar, die immers zijn zwager was, de militaire leiding in handen hebben, nadat hij met de noorderzon uit Nederland was vertrokken omdat hij niet als jongste bediende wilde behandeld worden door de liberalen. Het waren slechts kinderlijke volksdromen, die echter lieten zien hoe deze koning tot de volksverbeelding bleef spreken.

2. Willem III

Willem III had grote moeite met de grondwetswijzigingen van 1848 die het Nederlandse staatsbestel een ander aanzien gaven. Toen de grondwetsherziening werd aangenomen en op 3 november 1848 plechtig werd afgekondigd, wilde Willem, toen nog kroonprins, uit protest afstand doen van zijn opvolgingsrecht ten gunste van zijn achtjarige zoon en eiste dat zijn besluit gepubliceerd zou worden in de Staatscourant. Hij vond namelijk dat de persoonlijke bevoegdheden van de koning te sterk werden beperkt. Willem II willigde de wens van zijn zoon niet in, waarop de kroonprins op 20 januari 1849 naar Londen vertrok. Twee maanden later keerde hij, na enkele dagen bedenktijd, terug om alsnog zijn vader op te volgen.

De nieuwe koning kwam al spoedig te staan tegenover de man die de grondwetswijziging had voorgesteld en vorm gegeven: Thorbecke, die het liberale kabinet van 1849 leidde. De verhouding tussen beiden was en bleef uitgesproken koel. De koning stoorde zich in het bijzonder aan de ministeriële verantwoordelijkheid. Hij deed nog een poging die verantwoordelijkheid te ondergraven door de ministerraad mede te delen dat hij een persoonlijk onderhoud wenste met een minister die een wetsvoorstel wilde voordragen, voordat dit voorstel in de ministerraad zou worden besproken. Deze wens werd door Thorbecke zonder meer afgewezen. De ministerraad stuurde een bericht aan de directeur van het kabinet van de koning dat de raad vasthield aan het beginsel van gezamenlijke verantwoordelijkheid tegenover de koning.

Bovendien had de koning grote moeite met de beknotting van wat hij zag als zijn koninklijke rechten en privileges. In 1866 ontbond hij na een conflict de Tweede Kamer en kondigde nieuwe verkiezingen aan. In een proclamatie aan het volk schreef hij dat *onder Hoogeren zegen* rust en welvaart slechts verzekerd zouden zijn, als overeenstemming werd bereikt tussen regering en volksvertegenwoordiging. Die overeenstemming werd inderdaad bereikt, maar op een andere manier dan de koning hoopte. De politieke krachtmeting werd gewonnen door het parlement. Voortaan zou de volksvertegenwoordiging bepalen of een kabinet zou regeren of naar huis gestuurd zou worden. Het was de laatste keer dat een koning of koningin de Tweede Kamer ontbond en verkiezingen uitschreef. Het betekende eveneens het einde van de directe bemoeienis van de koning met de benoeming van ministers.

Koning Willem III had zowel uiterlijk als wat karakter betreft veel gemeen met zijn Russische voorouders van moederskant: de tsaren van de Romanow-dynastie. Hij was lang, breed en fors van gestalte en bezat een enorme lichaamskracht. Met zijn zware stem kon hij bulderend tekeer gaan. Hofpersoneel, ministers en ambtsdragers vreesden zijn onbeheerste woede-uitbarstingen, waarbij hij rood aanliep, zijn neusvleugels zich uitzetten en de aderen op zijn voorhoofd zwollen. Evenals de Russische heersers

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

probeerde hij daarna met geschenken of onderscheidingen — *ik decoreer u!*— het aangedane onrecht goed te maken.

Bij de gezeten burgerij was de koning bepaald niet populair. Het eenvoudige volk, met name het protestantse deel ervan, was een andere mening toegedaan. Het zag de koning als een gevangene van de grondwet en haar ontwerpers. Het verafschuwde, met de koning, het liberale gedachtegoed. Vergeten werd bovendien niet hoe de koning tijdens de overstromingen in 1861 bezoeken bracht aan de getroffen Bommelerwaard, gezeten in een roeibootje. Hij was ook de eerste die geld stortte in een hulpfonds.

Willems huwelijk met zijn eerste vrouw, zijn nicht Sophia van Württemberg, was ongelukkig. Sophia was een begaafde vrouw, die alom respect afdwong. In intellectueel opzicht was zij de meerdere van haar echtgenoot, die ze 'haar bojaar' noemde. Hun drie zonen trokken partij voor hun moeder. In 1851 zette Sophia's familie voorbereidende stappen om tot een echtscheiding te komen. Deze vond niet plaats, maar sindsdien leefde de koningin gescheiden van haar man op het Huis ten Bosch in Den Haag. Alleen bij officiële plechtigheden verscheen zij in het publiek. Zij overleed op 3 juni 1877.

Erfprins Willem leefde de laatste jaren voor zijn dood in vrijwillige ballingschap te Parijs. De koning weigerde hardnekkig zijn toestemming te geven voor het huwelijk van Willem met Anna Mathilde, gravin van Limburg Stirum, vanwege haar te lage afkomst. Toen Willem III in 1878 hertrouwde met de veertig jaar jongere Emma van Waldeck Pymont, liet de prins zijn paleis aan de Kneuterdijk blinderen als bij een sterfgeval. In 1879 stierf hij na een leven van uitpattingen op 39-jarige leeftijd in Parijs. Zijn broer Alexander stierf, eveneens ongehuwd, in 1884. Willem Frederik was al in 1850, op zevenjarige leeftijd, overleden.

De koning miste gevoel voor kiesheid en bracht daardoor zijn omgeving regelmatig in verlegenheid. Zo veroorzaakte hij een schandaal door onmiddellijk na de dood van Sophie met de Franse operazangeres d' Ambre te willen huwen. Hij verhief haar in de adelstand, zonder ministeriële goedkeuring. Met de comtesse d' Ambroise zoals ze nu genoemd werd, wilde hij naar Parijs reizen. Ook vatte hij het plan op haar onder te brengen in de vertrekken van de pas overleden vorstin. Vrienden en ministers wisten dit te voorkomen, waarop de comtesse d' Ambroise de buitenplaats Welgelegen te Rijswijk kreeg toegewezen.

Op vakantie aan het Meer van Genève baarde de koning opzien door vrijwel ongekled op het balkon van zijn hotelkamer te verschijnen, tot grote hilariteit van de voorbijvarende vakantiegangers. Terug in Nederland gaf de koning te kennen het volgende jaar een paar honderd mariniers uit Atjeh en het nodige geschut mee naar Zwitserland te willen nemen, om daar orde op zaken te stellen. De Zwitsers hadden hem *un peu trop familièrement* bejegend, deelde hij de verbaasde ministers mede.

Veel van deze zaken drongen tot de pers door en deden afbreuk aan de populariteit van de Oranjedynastie. Vooral de socialisten toonden zich op Willem gebeten. Het socialistische blad *Recht voor Allen* gaf regelmatig overzichten van de activiteiten van de koning, met daarnaast zijn inkomen. Het verhaal *Uit het leven van Koning Gorilla* vond gretig aftrek, vanwege de duidelijke gelijkenis met Willem III.

Een jaar na de affaire met de comtesse d' Ambroise maakte de koning zijn verlovings bekend met de toen twintigjarige prinses Emma van Waldeck-Pymont. Zij was op 2 augustus 1858 geboren te Arolsen. Ze was de tweede dochter van de Vorst Prins George Victor van Waldeck-Pymont en Prinses Helena van Nassau-Weilburg. Op 7 januari 1879 werd het huwelijk voltrokken. Op 31 augustus 1880 werd de latere koningin Wilhelmina geboren.

Sindsdien verbleef de vorst meestal op Het Loo, waar hij op 23 november 1890 overleed. De jeugdige Emma wist later met haar dochter Wilhelmina veel sympathie terug te winnen, wat de positie van de monarchie ten goede kwam.

POLITIEKE STROMINGEN

1. Liberalen en conservatieven

Het gemeenschappelijk verzet van liberalen en rooms-katholieken tegen de regeringspolitiek van Willem I had het politieke leven in de Zuidelijke Nederlanden een krachtige impuls gegeven. Na de Belgische Opstand had ook het politieke leven in het Noorden zich meer ontwikkeld. Eén van de redenen was een toenemende ontevredenheid over de politiek van Willem I.

Al waren er omstreeks 1850 nog geen politieke partijen met een duidelijk omschreven programma, de vorming ervan was toch begonnen. De liberalen voegden zich bij hun leider Thorbecke. Zij wilden ruim gebruik maken van de rechten, die de grondwetsherziening van 1848 had gebracht.

De conservatieven groepeerden zich onder leiding van advocaat en bankier Van Hall. Zij legden zich neer bij de grondwet van 1848, maar wilden geen stap verder gaan: *Op wettige, regelmatige wijze is de herziene grondwet tot stand gebracht, en ieder, die niet tot den toestand van vóór 1848 terug wil, is verplicht, haar in den geest, waarin ze werd gemaakt, uit te voeren. Alzoo niet verder voorwaarts, maar ook geene enkele schrede terug.* Er waren echter conservatieven, die hun hart vasthielden voor de toekomst. Een van hen vertolkte de mening van deze groep, toen hij in de Eerste Kamer in september 1848 opmerkte dat hij en anderen met angst en beven een tijd tegemoet zagen, *waarin de lagere standen en nijvere burgerij, verlost door de erkenning van het recht van vereniging en vergadering, zich zullen afwenden van nuttige bezigheden, om te discussieren over politieke zaken, die hun begrip te boven gaan, om tenslotte medegesleept te worden door de drogredenen van verachtelijke volksmenners.*

2. Groen van Prinsterer en de antirevolutionairen

Onder leiding van Groen van Prinsterer ontstond een protestantse groep van antirevolutionairen. Deze groep bestond uit hoofdzakelijk 'kleine luiden'. Zij hadden in de volksvertegenwoordiging slechts weinig afgevaardigden. Dat was uiteraard het gevolg van het censuskiesrecht, dat bepaalde dat alleen de gegoede burgerij mocht stemmen. Overigens moeten we ons niet voorstellen dat er sprake was van een georganiseerde antirevolutionaire partij in de Tweede Kamer, met Groen als leider. Dat gold trouwens ook voor de andere partijen. Ook bij de conservatieven waren er die het opnamen voor bijvoorbeeld de christelijke school en een christelijk getuigenis in de Kamer. Een landelijke partijorganisatie bestond al helemaal niet. Bovendien bestond er nog een zekere weerzin tegen partijschap: *Ik wil aan geen partij, ik wil aan heel mijn volk toebehoren*, zei Nicolaas Beets.

Groen van Prinsterer noemde zich antirevolutionair omdat hij tegen *de Revolutie het Evangelie* stelde. Hij koos onvoorwaardelijk stelling tegen de revolutiegeest, die de nadruk legde op de soevereiniteit van de mens. Groen stelde daar tegenover de soevereiniteit van God. Hij noemde zijn streven bovendien *Christelijk-historisch, omdat zijn richting in Openbaring en Geschiedenis onwankelbare steun had gevonden. Er staat geschreven, er is geschied!* De revolutie, die al in het paradijs was begonnen, openbaarde zich in het streven naar politieke zelfverwerkelijking van de moderne mens en

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

kon zich manifesteren in zowel liberalisme als socialisme en communisme. Maar ook het revolutionaire nationalisme, zoals dat zich manifesteerde in het Duitsland van kanselier Bismarck zag Groen als een gevaar.

Tijdens zijn Kamerlidmaatschap, dat duurde van 1849 tot 1866 (met een onderbreking van vijf jaar) waarschuwde Groen met name tegen de gevaren van het liberale denken voor kerk en staat. Maar ook op de conservatieven had hij kritiek: ongemotiveerde behoudzucht biedt geen principieel verweer tegen radicalisme.

Groen van Prinsterer wenste dat het protestantse karakter van de Nederlandse natie zou worden gehandhaafd. Als regeringsvorm stond hem een *getemperde monarchie* voor ogen. Daarin moest de soevereiniteit van de vorst worden beperkt, enerzijds vanwege zijn verantwoordelijkheid tegenover God, anderzijds vanwege de rechten en de vrijheden van het volk. Daarmee zou de koninklijke regering nooit tot despotische willekeur verworden. Maar Groen wees ook rechtstreekse verkiezingen en algemeen kiesrecht af. Volksoevereiniteit zag hij als *overmacht van het gepeupel*. En een volksvertegenwoordiging zou kunnen ontaarden *in een oppermagtig orgaan of het magtelooze werktuig eener woelzieke meerderheid*. Het Oranjehuis was en bleef volgens Groen de erfelijke bezitter van de soevereine macht en geen uitvoerder van de wil van het volk. Groen wenste dus een constitutioneel koningschap, dat zowel de rechten en de plichten van de vorst als van het volk zou waarborgen, onder eerbiediging van de wet des Heeren.

3. De rooms-katholieken

Ook de rooms-katholieken deden in politiek opzicht van zich spreken. De liberale grondwet van 1848 gaf alle kerkgenootschappen het recht zich naar eigen goeddunken te organiseren. De regering zou daar voortaan buiten blijven. Tot dan toe was de rooms-katholieke kerk in Nederland bestuurd door een pauselijke legaat, steevast een Italiaan. Het rooms-katholieke volksdeel wilde echter bestuurd worden door Nederlandse bisschoppen, die de taal en gewoonten van het volk kenden en op de hoogte waren van de Nederlandse verhoudingen. Op uitnodiging van de rooms-katholieke kerk in Nederland wilde de paus nu een nieuwe organisatie vormen, bestaande uit het rooms-katholieke aartsbisdom Utrecht en de vier bisdommen Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond. Het was niet verwonderlijk dat deze plannen op grote tegenstand stuitten in protestants Nederland.

Thorbecke stond echter op het standpunt dat de regering principieel buiten deze kwestie moest blijven. Wel voorzag hij de nodige beroering en liet het Vaticaan weten dat de Nederlandse regering graag van te voren zou worden ingelicht over de plannen. Dit voorstel werd door de paus in feite genegeerd. Verder dan wat vage mededelingen kwam het niet. Duidelijker was de paus in een schrijven waarin hij herinnerde aan de herindeling van de bisdommen ten tijde van Filips II. Er was toen hoop geweest, aldus de paus, dat Nederland, de beminde wijngaard des Heeren, rijke vruchten zou gaan afwerpen. Helaas was dat verhinderd door de *vijandige mens: Men heeft het helaas genoeg ondervonden hoe vele en grote nadelen en onheilen de dwaalleer van Calvijn aan de zo zeer bloeiende kerken berokkend heeft*. Tegen zijn kardinalen beweerde de paus dat in *het Rijk van Holland en Brabant* de rooms-katholieke godsdienst van dag tot dag vorderingen maakte. Bovendien zou de geëerbiedigde vorst van dat rijk (koning Willem III) vol van welwillendheid zijn jegens zijn katholieke onderdanen.

In protestants Nederland ontstond grote beroering. De Aprilbeweging leverde 200.000 handtekeningen op, die de koning zouden worden aangeboden tijdens zijn jaarlijks bezoek aan Amsterdam. Bij de handtekeningen was een verzoek gevoegd aan de koning

om de pauselijke uitspraken en besluiten af te keuren. Thorbecke had het antwoord al aan de koning overhandigd, maar deze reageerde, tegen het regeringsbesluit in, met een van sympathie getuigend antwoord: *Mijne regering leverde menige treurige ogenblikken op, maar ik vond steeds opwekking en bemoediging in de hartelijke, ik zou haast zeggen kinderlijke liefde van mijn volk, en deze dag, Mijne Heren, heeft den band tussen het Huis van Oranje en het Vaderland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt.*

De ministers zetten de zaak op scherp: de koning moest óf duidelijk de zijde van de regering kiezen, óf andere ministers gaan zoeken. De koning koos voor het laatste. In reactie hierop vroeg en kreeg de regering Thorbecke haar ontslag.

Ofschoon de koning in zijn antwoord heel vriendelijk was geweest en de Aprilbeweging hoop had gekregen op een goede afloop, had hij geen enkele toezegging gedaan. Die kwam er ook niet. Onder het conservatieve ministerie Van Hall gingen de pauselijke plannen toch door. De koning was in ieder geval voorlopig verlost van zijn rivaal Thorbecke.

Voorlopig werkten de rooms-katholieken samen met de liberalen. Aan Thorbecke hadden ze immers hun volledige godsdienstvrijheid te danken. De rooms-katholiek Storm had zowel behoord tot de Negenmannen van 1844 als tot de grondwetscommissie van 1848. De rooms-katholieken traden voorlopig nog niet op de voorgrond. Ze beschikten namelijk niet over een bekend, vooraanstaand leider. Bovendien ondervonden zij, evenals de antirevolutionairen, nadeel van het censuskiesrecht.

DE SCHOOLSTRIJD

1. De christelijke gemengde school

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was een gereformeerde staat. Alleen de calvinisten mochten hun godsdienst in het openbaar uitoefenen en alleen belijders van 'de ware Gereformeerde religie' mochten onderwijs geven. Met de komst van de Bataafse Republiek in 1795 werd echter geen onderscheid meer gemaakt tussen de kerkelijke gezindten en de Nationale Vergadering bepaalde in 1796: *Er zal geen heersende godsdienst meer zijn.*

Met de schoolwet van 1806 deed de christelijke gemengde, openbare school haar intrede. Het onderwijs op deze school zou een christelijk karakter hebben en de kinderen moesten worden opgeleid worden *tot alle maatschappelijke en christelijke deugden.* Tegelijkertijd moest er echter plaats zijn voor kinderen van alle gezindten en niemand mocht op school in zijn godsdienstige opvatting gekrenkt worden. Het geven van onderwijs was niet vrij: *Geen lagere school zal ergens mogen bestaan of opgericht worden dan met uitdrukkelijke vergunning van het respectief Departementaal-, Landschaps- of Gemeentebestuur.*

Het feit dat met leerlingen uit alle gezindten rekening gehouden moest worden, zorgde ervoor dat de scholen in veel gevallen hun exclusief christelijk karakter verloren.

Op diverse plaatsen vatten ouders het plan op voor eigen rekening een bijzondere school te stichten, waar het onderwijs uitsluitend in gereformeerde zin gegeven zou worden. Toestemming tot het stichten van bijzondere scholen was echter moeilijk te krijgen, waardoor het aantal bijzondere scholen voorlopig klein bleef. De overheid bleef huiverig staan tegenover het idee van vrije scholen. Op de openbare scholen kon niet alleen worden gewaakt over de bekwaamheden, maar ook over de zedelijkheid van de onderwijzers. Als er op die zedelijkheid geen toezicht meer was, zou onderwijs

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

kunnen worden gegeven door *den grootsten deugniet, ja zelfs door een Jesuïet*. De grondwet van 1848 bracht pas een verandering: *Het geven van onderwijs is vrij, het een en ander door de wet te regelen*. Het oprichten van bijzondere scholen hing voortaan niet meer af van de willekeur van plaatselijke of landelijke overheden. Wel stond er in de grondwet de volgende bepaling bij: *Het openbaar onderwijs is een voorwerp van aanhoudende zorg van de Regeering. Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende onderwijs gegeven*. Daarmee hoopte de overheid de groei van vrije of bijzondere scholen te beperken.

2. Het standpunt van Groen van Prinsterer

Groen van Prinsterer onderstreepte nadrukkelijk het christelijke karakter van de Nederlandse staat. Onvoorwaardelijk wilde hij vasthouden *aan het leerstellige, historische, positieve Christendom* als fundament voor de christelijke scholen. De openbare school moest dus volgens Groen geen gemengd, maar ook zeker geen neutraal karakter dragen. Hij bepleitte daarom een facultatieve splitsing van de openbare scholen in protestantse, rooms-katholieke en joodse scholen. Dat zou in de praktijk neerkomen op rooms-katholieke scholen in Limburg en Brabant en protestantse scholen op bijvoorbeeld de Veluwe. Eén van Groens medestanders verklaarde in de Tweede Kamer, dat de antirevolutionairen desgewenst ook de oprichting van liberale scholen zouden goedkeuren. In Groens zienswijze was de stichting van bijzondere scholen voor de brede kringen van het volk van weinig belang. Hij ging ervan uit dat alleen gegoede ouders zich de weelde van deze scholen zouden kunnen veroorloven. Bijzondere scholen moesten immers door de ouders zelf bekostigd worden.

3. Het ministerie-Van der Bruggen

Na 1853 kwam het ministerie Van Hall met een wetsontwerp dat aansloot bij de grondwet. In iedere gemeente moest openbaar onderwijs worden gegeven, dat bovendien godsdienst en zedelijkheid bevorderde. Werkelijk godsdienstonderwijs mocht echter niet gegeven worden. Tegen dit voorstel ontstond veel verzet. Diverse adressen werden, voorzien van duizenden handtekeningen, naar de Tweede Kamer gestuurd. In het adres waarvan ds. Heldring de voornaamste ondertekenaar was, viel te lezen: *Voor den Christen toch heeft een godsdienst buiten de betamelijke vermelding van den Christus Gods, geene waarde. (...) Voor den Nederlandschen Protestant heeft eene vaderlandsche geschiedenis (...), zonder onmiddellijke meêdeling van de godsdienstige beweegredenen tot den oorlog tegen Spanje in de zestiende en zeventiende eeuw, geene waarheid of waardij. Daarom mogen en moeten wij wenschen op onze volksschool onbelemmerd gebruik des Bijbels, niet als schoolboek, maar als het Boek, dat alle onderwijs klem en wijding geeft*.

De koning was met name van het adres van ds. Heldring onder de indruk en wilde in 1856 de ondertekenaars van de adressen tegemoetkomen. Hij deelde aan Van Hall mee dat hij zijn medewerking niet kon geven aan het wetsvoorstel. Het gevolg was dat het ministerie Van Hall aftrad. De koning hoopte dat een gematigd ministerie apaisement (letterlijk: bevrediging) op onderwijsgebied zou brengen. De opdracht om een dergelijk ministerie te vormen gaf hij aan mr. J.J.L. van der Bruggen (1804-1863), oprichter van de christelijke kweekschool De Klokkenberg te Nijmegen. Hij had in de kring van het Reveil naam gemaakt als pedagoog en was een goede vriend van Groen van Prinsterer. Aanvankelijk was hij een confessioneel denker, maar in later jaren werd hij een vertegenwoordiger van de ethische richting binnen de Nederlands Hervormde Kerk.

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

Van der Bruggen stond een scherpe scheiding tussen staat en kerk voor. De staat was dan ook niet geroepen godsdienstig onderwijs te geven. Volgens hem konden alleen de bijzondere scholen tegemoet komen aan de wens van ouders die voor hun kinderen een godsdienstige opvoeding verlangden: *De bijzondere school is het eenige kanaal, waarin het Lager Onderwijs zich met vrije, onbelemmerde ontwikkeling zal kunnen bewegen. Zij kon voor alle richtingen, en bovenal voor alle godsdienstige overtuigingen, ruimte van beweging en ontwikkeling bieden.*

Van der Bruggen wilde er eerst zeker van zijn dat Groen van Prinsterer zijn ministerie niet zou tegenwerken. Op het buiten van Groen te Oud-Wassenaar had een persoonlijk onderhoud plaats, waarbij Van der Bruggen zich waarschijnlijk niet al te concreet over zijn plannen uitliet. Groen verzekerde tenminste later: *Onder nevelachtige breedsprakigheid gelukte het mij zelfs in anderhalf uur niet, omtrent voornemen en gedragslijn iets hoegenaamd te ontdekken.* Van der Bruggen vertrok echter in de overtuiging dat Groen hem in ieder geval niet zou tegenwerken, hoewel deze zich later herinnerde gezegd te hebben: *Handelt ge overeenkomstig mijn beginselen, dan zijt ge van mijn bereidvaardige medewerking zeker, doet ge dit niet, dan kunt ge geen lijdelijkheid verwachten.*

Van der Bruggens ministerie moest in de eerste plaats een ministerie van apaisement op onderwijsgebied zijn. In 1857 was de wet op het lager onderwijs gereed. Het ontwerp hield in dat iedere gemeente over voldoende openbare lagere scholen moest beschikken voor kinderen van elke godsdienstige gezindte. Op deze gemengde scholen mocht niets geleerd worden dat kwetsend was voor andersdenkenden. Wel moest het onderwijs dienstbaar gemaakt worden *aan de opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.* De oude formule uit de schoolwet van 1806 werd dus in de nieuwe wet overgenomen.

Aan bijzondere scholen kon subsidie verleend worden bij de wet. De minister merkte daarbij op, dat deze subsidie bedoeld was voor hen, *die voor hun kinderen een meer godsdienstige opleiding verlangen, dan op de algemeene openbare school kan gegeven worden.* Daar zou per geval dan wel steeds een aparte wet voor nodig zijn. Tenslotte werd de vrijheid van onderwijs, die de grondwet van 1848 reeds gegeven had, door deze wet nog eens uitdrukkelijk vastgelegd. Groen verzette zich tegen de opvatting dat bij de gemengde school, waar met ieders overtuiging rekening gehouden moest worden, nog sprake was van opleiding tot christelijke deugden. Thorbecke betoogde daarentegen dat de openbare school wel degelijk christelijk genoemd mocht worden, omdat het hier ging om een *Christendom boven geloofsverdeeldheid: Het Christendom heeft onze wetgeving en ons bestuur, onze samenleving en onze zeden doortrokken, maar dat is niet het bijzondere Christendom eener bepaalde kerk. Het Christendom is niet gebleven binnen de kerk; het is eene burgerlijke kracht geworden; de ziel onzer beschaving; een stroom, die zich door alle aderen der maatschappij heeft uitgestort. Het is deze invloed van het Christendom die zich van zelve, de wet spreke of zwijge, in het volksonderwijs zal doen gevoelen.* Kortom, Van der Bruggen speelde met zijn wetsvoorstel de liberalen in de kaart.

Een meerderheid in de Tweede Kamer was tegen het bestemmen van geld uit de staatskas voor de instandhouding van bijzondere scholen. De gedachte was dat daarvoor de openbare scholen ondermijnd zouden worden. De bepaling dat rijkssubsidie aan bijzondere scholen verleend kon worden, werd door een amendement van de Tweede Kamer geschrapt. Ouders mochten bijzondere scholen stichten, maar moesten de kosten zelf dragen.

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

4. Conflict tussen Groen en Van der Bruggen

Van der Bruggen zag zijn wet als het enige middel om in de gegeven omstandigheden apaisement op onderwijsgebied te brengen. Groen hield vast aan zijn ideaal, ook al was dat op het ogenblik niet te verwezenlijken. In een scherpe rede uitte hij zijn verontwaardiging over de wet, die notabene was ingediend door iemand die hij zijn vriend en geloofsgenoot genoemd had: *Ik heb onlangs de Minister van Justitie (Van der Bruggen) genoemd mijn voormaligen en mijn toekomstigen vriend. Het is goed, geloof ik, dat de naam van vriend thans in deze Kamer niet meer gebruikt worde. Ook hem zal het niet verwonderen, wanneer ik zeg, dat door de handelwijs, waartoe hij zich verplicht heeft gerekend, hij aan mij en mijne vrienden, zonder het te willen, bittere smart heeft veroorzaakt.*

Extra teleurstellend was het voor Groen van Prinsterer dat ook zijn mede-Reveilgenoten Beets en Heldring de kant van Van der Bruggen kozen. Toen het wetsontwerp werd aangenomen, nam Groen op staande voet ontslag als Kamerlid. Hij bleef vasthouden aan zijn ideaal van christelijk openbaar onderwijs. Omdat dit ideaal vooralsnog onbereikbaar scheen, koos hij voorlopig voor *een onmisbaar surrogaat*: de gesubsidieerde bijzondere school. Het bleef Groen van Prinsterer aan het hart gaan dat voortaan een groot deel van de Nederlandse jeugd geen godsdienstig onderwijs in overeenstemming met Schrift en belijdenis meer zou ontvangen. Altijd is hij in zijn hart voorstander van christelijk openbaar onderwijs gebleven.

De schoolwet van 1857 bracht dus bepaald geen apaisement. Wel werd zij een keerpunt in de Schoolstrijd. Voor 1857 streefde Groen van Prinsterer naar handhaving en versterking van het christelijke karakter van de openbare school. Na 1857 ging hij ijveren voor de bijzondere scholen, met hoeveel financiële bezwaren hun instandhouding ook gepaard zou gaan. Het ministerie Van der Bruggen was geen lang leven beschoren. In 1858 boden de ministers ontslag aan.

5. Het Volkspetitionnement

In 1878 deed het in 1877 aangetreden liberale kabinet van Johannes Kappeyne van de Copello een onderwijswet het licht zien. De wet was een poging om het openbaar onderwijs in een onaantastbaar sterke positie te brengen. Het aantal onderwijzers in het openbaar onderwijs zou met 4000 moeten toenemen en de salarissen zouden worden verhoogd. Hadden tot dan toe de gemeenten het openbaar onderwijs bekostigd, voortaan zou het rijk een deel voor haar rekening nemen. Dat betekende tevens dat de rijkscontrole zou toenemen. Bovendien stelde de wet een aantal eisen, die ook voor het bijzonder onderwijs golden en ook daar kostenverhogend werkten. Dat betekende dat christelijke ouders, die voor hun kinderen bijzonder onderwijs wensten, eerst via de belastingen moesten bijdragen aan de kostenverhogingen in het openbaar onderwijs en vervolgens de kosten die uit de nieuwe wetgeving voortvloeiden voor het bijzonder onderwijs uit eigen middelen moesten betalen.

Toen de wet door de Tweede Kamer was aangenomen en het er naar uitzag dat de Eerste Kamer zou volgen, wendde het christelijke volksdeel zich tot de koning. Dr. Kuyper stelde een smeekschrift op en men hoopte op 100.000 handtekeningen. Die zouden, met het smeekschrift, als volkspetitionnement aan de koning worden aangeboden. Het werden er meer dan 300.000. Ook van rooms-katholieke zijde kwam er een petitionnement, met 164 000 handtekeningen.

Op zaterdag 2 augustus 1878 overhandigde een deputatie het petitionnement aan de koning. Jonkheer Elout van Soeterwoude legde in een toespraak de nadruk op de ontstane noodsituatie. De koning luisterde met aandacht en gaf af en toe een teken van instemming. Het antwoord van de koning was moedgevend: *Het antwoord des*

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

Konings, aan de Commissie hierop gegeven, was treffend in de hoogste mate. Het welde uit de volle borst ener sympathieke overtuiging, werd met den gloed en den ernst van het hoog belang der zaak wegslepend uitgesproken in bewoordingen, zoals deze Oranjevorst het geheim bezit tot het volk te spreken, en met een 'leve Nederland' door den Koning gesloten, waarop de commissie haar 'leve de Koning, leve Oranje!' met geestdrift liet volgen.

Kappeyne van de Copello liet in de Staatscourant weten hoe hij over de argumenten van de opstellers van het smeekschrift dacht. De klacht over de in financieel opzicht ongelijke behandeling van christelijke ouders noemde hij een uiting van het *grofste communisme*. De vraag was echter wat de koning zou doen. Op zondag 11 augustus werden in veel kerken de diensten tot bidstonden. Op 18 augustus was het niet anders. Maar op maandag 19 augustus stond in alle kranten dat de koning op zaterdag 17 augustus het wetsvoorstel had ondertekend. *Maar noch onze stille berusting in Gods raad; noch onze eerbiedige onderwerping aan de Overheid als dienaar van Gods; noch onze verkleefdheid aan het Oranjehuis, mag en kan ons ontslaan van de pijnlijke taak, om uiting te geven aan het gevoel van diep teleurgestelde liefde, waarmee ons Christenvolk van dit droef besluit des Konings kennis nam. Ook de Koning mag en moet weten, hoe er in den boezem des volks over een zoo gewichtige regeringsdaad gedacht wordt,* schreef Abraham Kuyper.

6. De Unie 'Een school met den Bijbel'

Een gevolg van deze gebeurtenissen was echter wel dat het volk was wakker geschud. De comités die de handtekeningen hadden verzameld, werden niet ontbonden, maar bleven zich actief inzetten voor het christelijk onderwijs. Bijna een half jaar later, op 19 januari 1879, werd in Utrecht de Unie 'Een school met den Bijbel' opgericht, waarin de lokale comités zich aaneensloten. Op 19 januari 1879 stichtte Jan de Oude in Utrecht de Unie van Utrecht, die de grondslag zou worden van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De doelstelling van de nieuwe Unie was dezelfde als die van de oude: *Wij zijn op deze dag samengekomen om, waar wij in menig opzicht in dezelfde toestand zijn, een nieuwe Unie te stichten, die hetzelfde wil, wat de vorige bereikte: allen samenwerken en toch allen vrij.*

Voortaan werd ieder jaar op 17 augustus in het hele land de Uniecollecte gehouden, tot steun van het christelijk onderwijs.

7. Financiële gelijkstelling

Een volgende stap op de weg naar financiële gelijkstelling werd in 1905 gezet door het ministerie Kuyper. Kuyper diende een ontwerp in waarbij bijzondere scholen door het Rijk bekostigd zouden worden. Op gemeentelijk vlak zou daarvan nog geen sprake zijn. Concreet hield dit in dat onderwijzers door het Rijk gesalarieerd werden, maar dat de schoolbesturen nog wel voor kosten als bouw van scholen, onderhoud en aanschaf van leermiddelen moesten opdraaien. Tegen dit wetsontwerp rees hevig verzet en het werd uiteindelijk met 51 tegen 49 stemmen door de Tweede Kamer aangenomen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bracht het ministerie Cort van der Linden een wetsontwerp in stemming, waarvoor de grondwet zou moeten worden gewijzigd: de invoering van het algemeen kiesrecht. Tevens zou het stelsel van evenredige vertegenwoordiging worden ingevoerd, dat een betere afspiegeling van het kiezerscorps zou laten zien dan het tot dan toe gehanteerde districtenstelsel. Cort van der Linden koppelde aan de stemming over de grondwetswijziging ten aanzien van het kiesrecht tevens de

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

financiële gelijkstelling van het bijzonder aan het openbaar onderwijs. Ook daarvoor zou namelijk de grondwet gewijzigd moeten worden. En omdat de uitbreiding van het kiesrecht breed gedragen werd, was hij van een meerderheid verzekerd. Op 21 december 1916 werden beide voorstellen zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Na de verkiezingen van 1918 kreeg minister De Visser de leiding over een afzonderlijk Departement van Onderwijs. In 1919 regelde hij in een aparte salariswet de gelijkstelling van de onderwijzers uit het bijzonder onderwijs aan die uit het openbaar onderwijs. In de nationale onderwijswet van 1920 werd de materiële bekostiging geregeld. Wel leefden er links en rechts nog wat bezwaren. Links had moeite met de vergoeding van reeds bestaande schoolgebouwen van het bijzonder onderwijs en van christelijke zijde waren velen nog niet helemaal gerust op de pas verkregen vrijheid. Zo moest bijvoorbeeld de inspectie worden gekend in benoemingen. Toch was de vreugde groter dan de teleurstelling.

DE DOLEANTIE

1. Pogingen tot kerkherstel

De toonaangevende theologische richtingen in Nederland omstreeks het midden van de negentiende eeuw stonden grotendeels onder invloed van Duitse liberale theologen. De Groninger richting, onder leiding van professor P. Hofstede de Groot, vond de opvoeding van de mensheid door God het belangrijkste aspect van het christendom, belangrijker dan verzoening en bekering. De voornaamste vertegenwoordiger van de moderne richting was de Leidse hoogleraar J.H. Scholten. Deze zag in Jezus slechts een verheven leraar, die het redelijk leven van de mensen veredelt, waardoor zij hun lagere driften kunnen overwinnen. De ethische theologen legden daarentegen de nadruk niet op het redelijke, maar juist op het zedelijke in de mens. Eén van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming was professor J.H. Gunning (1829-1905). Volgens hem sloot de openbaring van Jezus Christus als Verlosser aan bij de diepste zedelijke behoeften van de mens, maar is zij alleen te verstaan door bekering en geloof.

Inmiddels ontwikkelde zich meer en meer de strijd voor kerkherstel, met als doel dat de Hervormde Kerk weer een belijdende kerk zou worden en de moderne leringen zou weren. Groen van Prinsterer bijvoorbeeld bepleitte handhaving van de aloude belijdenis en verwijdering van onrechtzinnige predikanten door middel van leertuchtprocedures. Zijn oproepen aan de synode hadden echter geen resultaat. Daarom richtte hij met Helderling in 1864 de Confessionele Vereeniging op, die de gedachte van kerkherstel langs de weg van leertucht voorstond. De ethische richting wilde daarentegen uitsluitend door middel van geestelijke beïnvloeding het modernisme overwinnen.

Ook vanuit het kerkvolk kwam meer oppositie tegen de vrijzinnigheid. De sinds 1854 ontstane lokale verenigingen van de Vrienden der Waarheid werden meer landelijk georganiseerd in De Vereeniging van Vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk (1864). Sinds dit jaar groeide het aantal afdelingen en het getal van de door deze vereniging uitgezonden evangelisten snel. Geregeld werden bidstonden belegd, vooral in de week welke aan de zittingen van de synode voorafgingen. Op steun van de meeste predikanten behoefde men niet te rekenen.

In 1867 kregen de gemeenten het recht hun kerkenraden te kiezen door middel van kiescolleges. Als gevolg daarvan werd de richtingenstrijd nog feller. De modernen slopen zich aaneen in de Nederlandse Protestantenvbond. Sommigen gingen over naar de

Remonstranten. Bij alle verdeeldheid stond de synode machteloos. Het wachten was op een escalatie van de kerkelijke conflicten.

2. Abraham Kuyper (1837-1920)

Abraham Kuyper werd als predikantszoon geboren uit een Amsterdamse familie te Maassluis. Aan de universiteit te Leiden studeerde hij letteren en theologie. In 1862 sloot hij zijn studie af met een dissertatie over de Poolse gereformeerde theoloog Johannes à Lasco. Tijdens zijn studietijd kwam hij sterk onder de invloed van de moderne hoogleraar Scholten. De lezing van een Engelse roman, 'The Heir of Redcliffe' van miss Younge, veroorzaakte echter een religieuze crisis in zijn leven. Dit boek, dat het conflict tussen twee jonge mensen beschrijft, waarbij de sterkste voor de zwakste mag onderdoen, wekte in Kuyper het heimwee op naar *een kerk, die als een moeder vanaf de jeugd onze schreden leidt*. Dit door miss Younge geformuleerde ideaalbeeld miste Kuyper in de Hervormde Kerk van zijn dagen.

Kuypers predikantschap te Beesd, waar hij in 1863 was beroepen, bracht een tweede kentering in zijn leven teweeg, die hij in zijn Confidentie heeft beschreven. Hij brak met de moderne theologie.

In de gemeente van Beesd heerste een streng conservatisme, orthodox getint, dat zich nog redelijk met Kuypers aanvankelijk moderne prediking kon verenigen. Kuyper kwam echter aan de weet, dat er een *klein aantal malcontenten onder de kudde school*. Deze 'malcontenten' weigerden bij hem te kerken en vonden geestelijk voedsel bij de oude schrijvers op het gezelschap. Kuyper liet hen echter niet links liggen en ging bij hen op huisbezoek.

Vooraf onder invloed van de eenvoudige Pietje Baltus kwam er een ommekeer in Kuypers leven. *Haar taaie volharding is mij de zegen voor mijn hart, het opgaan van de morgenster voor mijn leven geworden*. En wat de eenvoudige gemeenteleden beledigen ten aanzien van Gods soevereine genade, vond Kuyper -evenals De Cock- in de geschriften van de reformatoren terug. Eerst Calvijn zelf bracht hem *mee aan de hand van Kohlbrugge's forschgespierde levenswoorden*, tot dogmatische belijning en het juiste kerkelijke inzicht. Er lag immers een onlosmakelijk verband tussen wat Calvijn in zijn Institutie (Vierde boek) schreef over God als onze Vader en de Kerk als onze Moeder? In Kuyper werd de reformator gewekt en werd het herstel van de kerk, *die ons een Moeder kan zijn* voor hem een levensdoel. Nadat Kuyper op de bevindelijke leerschool van Pietje Baltus had gekozen voor de gereformeerde orthodoxie wilde hij deze ook op alle terreinen van het leven tot gelding te brengen.

3. Pogingen tot kerkelijke reorganisatie

Mede door toedoen van de ethisch-gezinde Beets (met wie het later in de Schoolstrijd tot een breuk kwam) ontving Kuyper in 1867 een beroep naar Utrecht. Zijn collega's waren hier, evenals Beets, merendeels van ethische signatuur en daardoor geen ijverraars voor kerkherstel. Tijdens Kuypers verblijf in Utrecht gaven de doopraktijken van de moderne predikanten aanleiding tot protesten bij de synode, waarbij Kuyper werd gesteund door zijn Utrechtse kerkenraad.

Daarnaast ontstond een conflict naar aanleiding van de kerkvisitatie. Deze visitatie bestond uit een periodieke vraagstelling door het synodale kerkbestuur over zaken als handhaving van de belijdenis en het gebruik van de sacramenten. De Utrechtse kerkenraad weigerde op aandringen van Kuyper medewerking te verlenen aan deze visitatie en berichtte aan de synode geen gemeenschap des geloofs en der belijdenis met haar te hebben. Kuyper schreef over deze visitatie een geruchtmakende brochure.

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

Door een beroep aan te nemen naar Amsterdam ontliet Kuyper vermoedelijk een tuchtrechtelijke vervolging.

In Amsterdam was Kuyper meer in zijn element. Hij vond er aansluiting bij het gereformeerde kerkvolk en kon daardoor zijn kerkreorganisatorische plannen intensiever ont-plooiën. Zijn intredeprek naar aanleiding van Efeze 3 : 17, *Geworteld en gegrond*, liep daarop vast vooruit. In deze preek maakte Kuyper een onderscheid tussen de kerk als organisme (geworteld) en als instituut (gegrond). De levende eenheid van beide kon slechts tot haar recht komen in een kerk die vrij zou zijn van overheidsbanden.

Kuyper sprak in beeldende termen: *Wij moeten verbouwen of verhuizen*. De vrijheid was volgens hem drieërlei. De kerk moest vrij zijn van de staat: geen overheidsbemoeienis zoals in het verleden. De kerk moest vrij zijn van het overheidsgeld: geen *zilveren koorde* in de vorm van predikantstraktementen. Tenslotte moest de kerk vrij zijn van het ambt: geen priester- of predikantenheerschappij, maar het algemeen priester-schap der gelovigen. *Dan openen zich wijde perspectieven. De valsche band van het ongereformeerde kerkbestuur zal springen, zoo we maar moedig de leus van het zelf-bestuur der gemeente opnemen*. Uit de as der volkskerk, die Kuyper vereenzelvigde met de door hem verfoeide staatskerk, moest de vrije kerk geboren worden.

Inmiddels namen de protesten tegen de prediking van de moderne predikanten toe. De Amsterdamse predikant Hugenholz preekte op tweede Paasdag in de Zuiderkerk over de Emmaüsgangers. Daarbij merkte hij op dat als gevolg van de wetenschappelijke kritiek de opstandingsverhalen als een mythe dienden te worden beschouwd. Na protesten en aanklachten kwam het na een kerkdienst in de Nieuwezijds Kapel tot een uitbarsting. De dienstdoende ouderling G. Ruys riep daar, wijzend naar de predikant Bell: *Als ouderling van de Hervormde gemeente verklaar ik dat de leer, welke die man zoëven heeft verkondigd, een leugenleer is, niet uit God maar uit de duivel*.

In 1872 wees het classicaal bestuur een aanklacht tegen ds. P. H. Hugenholz, die openlijk de opstanding van Christus loochende, af. Daarop kondigden zeventien ouderlingen af dat zij zich zouden onthouden van godsdienstige verrichtingen door moderne predikanten. Dit hield in dat zij voortaan de prediking en sacramentsbediening van deze predikanten niet meer zouden bijwonen. Tot deze 'boycot' werd ook de gemeente opgeroepen.

Deze afkondiging vond plaats aan de vooravond van de 300-jarige herdenking van de inneming van Den Briel. De onruststokers werden ervan beschuldigd *stoornis te brengen in de dankbare vreugde, die in ons geliefd vaderland heerschte voor de zoo duur verkregen vrijheid van overtuiging door onze vaders*.

Deze eerste aanzet tot het gereformeerd kerkelijk offensief is de historie ingegaan als 'Het vergrijp der zeventien ouderlingen'. Dit was tevens de titel van een door Kuyper geschreven brochure, die wel een meesterstuk van polemie is genoemd. Het was één van Kuypers beste strijdschriften en telde maar liefst 144 pagina's. De eerste druk was reeds na een maand uitverkocht. De zeventien ouderlingen was een onvaderlandslievende houding verweten, betoogde Kuyper, maar juist zij hadden een godsdienstige herdenking van de eerste april bepleit. Bovendien wist Kuyper nog aan te tonen, gesteund door de doorwrochte studiën van Bakhuizen van den Brink, Fruin, Groen en anderen dat het godsdienstig motief in de strijd tegen Spanje had geprevaleerd boven het vrijheidsstreven. Kortom, niet een kleurloos christendom maar de uitoefening van de gereformeerde religie was de inzet geweest van de Tachtigjarige Oorlog.

De moderne predikanten zetten niettemin hun ambtswerk voort, nu zonder de betreffende ouderlingen, waardoor de fronten zich scherper gingen aftekenen. Anderzijds wierp Kuyper zich duidelijk op als pleitbezorger voor de afgetreden ouderlingen. Het

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

was wel duidelijk dat hij hun daad beschouwde als een onderdeel van zijn kerkelijke strategie. Kuyper stichtte dan ook naar aanleiding van deze kwestie een vereniging van gelijkgezinde kerkenraden, het 'Beraad'. In deze vereniging werd, onder geheimhouding, voorafgaand overleg gepleegd over allerlei belangrijke onderwerpen van de kerkenraadsvergaderingen. Men stelde zich ten doel bij eventuele botsing met de hogere kerkbesturen de gemeente voor het Evangelie te behouden. In de praktijk was het echter ook de bedoeling de zeggenschap over de bezittingen van de gemeente veilig te stellen. Amsterdam nam namelijk wat dat betreft een uitzonderingspositie in, omdat het 'vrij beheer' had. Het beheer over de kerkelijke goederen berustte niet bij een van de kerkenraad onafhankelijke kerkvoogdij, maar bij een door de kerkenraad benoemde. Daarom streefde Kuyper naar een los van de kerkenraad staand college van kerkvoogden, dat met het beheer van de kerkelijke goederen en fondsen zou worden belast. Bij een conflict zouden bij schorsing van de kerkenraad de kerkelijke goederen niet aan de besturen toevallen. Kuypers voorstel ontmoette echter zoveel tegenstand, dat het niet verder kwam dan de kerkenraad.

Vanaf 1871 richtte Kuyper zich in zijn weekblad *De Heraut* tot zijn kerkelijke geestverwanten. In politiek opzicht was vanaf 1 april 1872 het dagblad *De Standaard* zijn spreekbuis. Het dagblad verscheen voor het eerst op de datum waarop de inneming van Den Briel, precies 300 jaar geleden, nationaal werd herdacht. Kuyper nam ook steeds meer taken van Groen van Prinsterer over. In 1874 werd hij kamerlid voor het kiesdistrict Gouda van de Antirevolutionaire Partij. Hij moest daardoor het predikantschap neerleggen en ging voortaan als emerituspredikant door het leven. Wel bleef hij kerkelijk redacteur. Met de gang van zaken in het parlement was hij snel vertrouwd. In december 1875 raakte hij echter zwaar overspannen en kon hij lange tijd de Kamervergaderingen niet meer bezoeken.

4. De Vrije Universiteit

Bij de behandeling van de wet op het hoger onderwijs kreeg de Nederlands Hervormde Kerk de gelegenheid om kerkelijke hoogleraren te benoemen aan de theologische faculteiten. Het was niet verwonderlijk dat de keuze van de synode zonder uitzondering viel op moderne theologen. Dat zette uiteraard kwaad bloed. Kuyper profiteerde van de mogelijkheid die dezelfde wet bood om zelf universiteiten te stichten. Daarom richtte hij in 1878 de Vereniging voor Hoger Onderwijs op Gereformeerde Grondslag op. Hem stond een universiteit voor ogen *die met Gods hulpe ook aan het Gereformeerde volk duurzaam pleitbezorgers van zijn belangen in 's lands raadzaal en helden in het strijdperk der wetenschappen, vooral op het stuk onzer landshistorie, leveren kon.*

De Vrije Universiteit werd op 20 oktober 1880 te Amsterdam geopend. Kuyper hield een rede over 'Soevereiniteit in eigen kring'. Hijzelf ging dogmatiek doceren aan de nieuwe universiteit.

Daarnaast bleef hij politiek actief. Kort tevoren had hij een antirevolutionair partijprogramma geschreven: *De Anti-Revolutionaire of Christelijk-Historische richting vertegenwoordigt, voor zooveel ons land aangaat, den grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit, door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572, zijn stempel ontving; en wenscht dit, overeenkomstig den gewijzigden volkstoestand, in een vorm, die aan de behoeften van onzen tijd voldoet, te ontwikkelen.* Het ging Kuyper om de voortzetting van de gedachte van Groen. De Franse Revolutie had immers *God in Zijn vrijmacht onttroond, en de mensch met zijn vrijen wil op den troon geplaatst.*

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

5. Belijdenisvragen en proponentbelofte

In hetzelfde jaar dat de Vrije Universiteit werd opgericht, waren de belijdenisvragen verruimd. De modernen stoorden zich namelijk aan het feit dat daarin over Jezus werd gesproken als *Gods eeniggeboren Zoon, Heere en Heiland*. De synode bepaalde in 1880 dat de vragen mochten worden gesteld althans wat betreft de geest en de hoofdzaak van de daarin vervatte belijdenis, verklaring en belofte. Dat hield in dat een predikant de vragen tekstueel mocht wijzigen. Al spoedig werd de synodale uitspraak in de praktijk zo uitgelegd dat de belijdeniscatechisanten de vragen niet letterlijk, maar *in geest en hoofdzaak* mochten opvatten. Ook wat de proponentbelofte betreft leek de synode erop uit te zijn zich te vervreemden van degenen die trouw bleven aan Schrift en belijdenis. In de proponentbelofte van 1854 was al opgenomen dat het ging om *de geest en de hoofdzaak der leer, welke in de aangenomen Formulieren van Eenigheid begrepen is*. Door de wijziging van 1883 was alles wat naar belijden zweemde uit de belofte verdwenen. De proponent hoefde alleen maar te beloven in de Evangeliebediening *overeenkomstig zijn roeping, met ijver en trouw* werkzaam te zijn en *de belangen van het Godsrijk en Kerk naar vermogen* te zullen behartigen.

Op 11 april 1883 kwamen afgevaardigden van de kerkenraden bijeen op een conferentie te Amsterdam. In een aantal resoluties besloten zij geen personen toe te laten tot *den Dienst des Woords* dan die zich verbonden hadden *tot standvastige predicatie van het zuivere Woord Gods*. Het duidelijkst was de zesde resolutie. Daarin stelden zij dat *Gereformeerde belijders, die onder een Kerkeraad verkeerden, wiens doen en toeleg tegen Jezus' Koningschap ingaat, gehouden zijn, na ernstige vermaning, eendrachtelijk de gemeenschap met zulk een Kerkeraad af te breken, als doleerende Kerk op te treden, eigen Ouderlingen en Diakenen te benoemen*.

6. Attesten- en beheerskwestie

Alles wees dus op een conflict dat elk ogenblik kon escaleren. Er hoefde slechts een kerkenraad zich te gaan losmaken of een onreglementaire daad te begaan door een afgestudeerde van de Vrije Universiteit te beroepen. Toch kwam de aanleiding tot de escalatie van een andere kant. Het reglement op het godsdienstonderwijs bepaalde dat bij het aannemen van lidmaten zouden afgevaardigd zijn de predikant bij wie zij belijdeniscatechisatie hadden gevolgd en *een of meer ouderlingen*. De catechisanten moesten immers *een getuigschrift van goed zedelijk gedrag, afgegeven door de Kerkeraad der gemeente hunner woonplaats* kunnen overleggen. Toen in 1885 moderne predikanten te Amsterdam hun catechisanten wilden aannemen, wilden de ouderlingen niet meewerken. Zij konden geen verantwoordelijkheid nemen voor de inhoud van de catechisatielessen. Zij weigerden dan ook de catechisanten een getuigschrift mee te geven. Tijdens een beroepsprocedure beval het provinciaal bestuur de attesten af te geven, maar de Amsterdamse kerkenraad weigerde opnieuw en richtte zich tot de algemene synodale commissie. De kerkenraad wilde niet meewerken aan de ont-heiliging van het Heilig Avondmaal. De betrokken aanstaande lidmaten zouden immers na ontvangst van een getuigschrift als lid der gemeente toegang krijgen tot het Heilig Avondmaal, terwijl de kerkenraad wist *dat de persoon, die daartoe aanvraag doet, den Christus niet als den Heere belijdt, en ontkent, dat de vergeving onzer zonden hangt aan Zijn vergoten bloed*. Op 24 november 1885 verklaarde de synodale commissie dat de kerkenraad verplicht was, die attesten af te geven voor 8 januari 1886.

Het was duidelijk dat er tuchtmaatregelen zouden volgen als de kerkenraad bleef weigeren. Nu bezat juist de Amsterdamse kerkenraad inzake het beheer van kerkelijke goederen meer zeggenschap dan andere kerkenraden. Al sinds 1810 werd het beheer uitgeoefend door een commissie die gedeeltelijk uit kerkenraadsleden bestond en die

aan de kerkenraad verantwoording schuldig. Op 14 december 1885, toen het erom ging spannen, nam de kerkenraad een wijziging in het reglement aan, waarin de beheerscommissie in geval van een conflict of van vorming van een tegenkerkenraad werd opgedragen *den oorspronkelijken Kerkenraad die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenig wettigen te erkennen*. Daarmee zou het bezit en gebruik van gebouwen en goederen zijn veilig gesteld. Van de 110 kerkenraadsleden stemden 80 voor de wijziging.

7. Schorsing en afscheiding

De scribe van het Amsterdams classicaal bestuur, dr. G.J. Vos, was evenals Kuyper een bewonderaar van Groen van Prinsterer. Daarbij was hij ook overtuigd van de roeping van de landelijke kerk. In zijn *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk* schreef hij in 1881: *Het Koninkrijk Gods in deze landen is de vaderlandsche kerk*. Hij waarschuwde het classicaal bestuur, dat daarna de uitspraak deed dat de reglementswijziging *een vergrijp was in de uitoefening van kerkelijke betrekkingen*. Het gevolg was dat genoemde 80 kerkenraadsleden, waaronder Kuyper, in januari 1886 door het classicaal bestuur voorlopig werden geschorst, omdat zij welbewust aanstuurden op verbreking van de kerkelijke eenheid. Kuyper en de zijnen wachtten de afloop van de kerkelijke procedure niet af, maar begonnen onmiddellijk met het houden van godsdienstige samenkomsten in gehuurde lokaliteiten. Zelfs forceerden Kuyper en enkele mede-geschorste kerkenraadsleden, die ook kerkvoogden waren, de consistoriedeur van de Nieuwe Kerk, om zich te verzekeren van de zeggenschap over de kerkelijke goederen. Na nog enkele incidenten zetten de hogere kerkbesturen de geschorsten af, omdat zij zich aan de kerkelijke orde en eenheid hadden vergrepen.

Ook in andere plaatsen maakten predikanten en gemeenten zich los van het verband van de Nederlandse Hervormde kerk. Zij die zich afscheidden, noemden zich 'dolerenden' (klagenden). Zij wilden zich namelijk bij de overheid beklagen inzake hun recht op kerkelijke goederen. In 1887 kreeg de organisatie van de dolerende kerken haar beslag als Nederduits Gereformeerde Kerken. Nadat in 1892 een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk zich bij haar aansloot, heetten zij voortaan Gereformeerde Kerken in Nederland. De meervoudsvorm geeft aan dat men iedere plaatselijke gemeente als een kerk beschouwde.

Over de kerkgebouwen en andere kerkelijke goederen werd een proces gevoerd voor de burgerlijke rechter. In hoogste instantie besliste de Hoge Raad dat deze in het bezit van de Hervormde Kerk bleven.

8. Kuyper als minister-president

Bij de verkiezingen van 1901 werkten de antirevolutionairen samen met de rooms-katholieken. Kuyper, stichter en leider van de antirevolutionaire partij, nam de leiding van het coalitie-ministerie op zich.

Als spoedig kreeg Kuypers ministerie te maken met de groeiende ontevredenheid van de spoorwegarbeiders. De twee bestaande spoorwegmaatschappijen beconcurrerden elkaar fel en drukten daarbij de lonen van hun arbeiders. In januari 1903 brak een staking uit onder de Amsterdamsche havenarbeiders, die oversloeg naar de spoorwegarbeiders. De werkgevers gingen door de knieën en willigden de meeste wensen van de stakers in. In *Het Volk*, het dagblad van de S.D.A.P., werd een tekening van Albert Hahn afgedrukt. Daarop was te zien hoe een stationsarbeider met een opgeheven hand een aankomende trein laat stoppen. Eronder stond:

Heel het raderwerk staat stil,

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

Als uw machtige arm het wil.

Kuyper legde in de Tweede Kamer een verklaring af. Hij deelde mee dat hij zich had laten verrassen door de staking. Voortaan zou hij een dergelijke staking van het verkeer niet meer dulden. Daartoe diende hij drie wetsontwerpen in, die in de volksmond al snel de naam 'worgwetten' kregen.

In 1904 stelde het coalitiekabinet voor de Hoger-Onderwijswet te wijzigen. Antirevolutionairen en rooms-katholieken voerden immers dezelfde onderwijspolitiek. Eén van de voorgestelde wijzigingen hield in dat de door de bijzondere universiteiten afgegeven getuigschriften dezelfde rechten zouden geven aan afgestudeerden als die van de rijksuniversiteiten. De bijzondere universiteiten moesten dan wel aan bepaalde eisen voldoen. Deze verandering zou natuurlijk in de eerste plaats ten goede komen aan Kuypers Vrije Universiteit.

De Tweede Kamer nam de wijzigingen aan, maar de liberale meerderheid in de Eerste Kamer maakte dat het wetsvoorstel daar verworpen werd. De regering ging daarop over tot ontbinding van de Eerste Kamer. In de nieuwgekozen Eerste Kamer had de coalitie de meerderheid en de nieuwe Hoger-Onderwijswet werd alsnog aangenomen.

Al met al beheerste de persoon van Abraham de Geweldige, zoals hij wel werd genoemd, de politiek evenzeer als eerder het kerkelijke leven. De Tweede Kamerverkiezingen van 1905 werden dan ook in de eerste plaats verkiezingen voor of tegen Kuyper:

*In naam van de vrijheid moet Kuyper d'r uit,
Die 't volk door zijn drijven verdeelt,
Die Nederland langzaam aan Rome verkoopt,
Voor Paus nu in Nederland speelt,
Hij heeft het voorgoed bij de natie verbruid,
Werpt Kuyper, werpt Kuyper d'r uit.*

Socialisten en liberalen werkten eendrachtig samen om de coalitie ten val te brengen. Het socialistische dagblad *Het Volk* schreef: *De ramp, die Kuyper heet, afwenden van ons volk, dat is de heilige plicht van eiken sociaal-democraat.* Inderdaad leed de coalitie in 1905 een nederlaag en Kuyper verdween van het politieke toneel. In 1908 trad opnieuw een coalitiekabinet aan. Het was een noedkabinet, dat niet op een Kamermeerderheid steunde. Bij de verkiezingen van 1909 behaalde de coalitie wel de meerderheid in de Tweede Kamer. Kuyper ging ervan uit dat hij op zijn minst een ministerie zou krijgen. Hij hoopte nog een aantal sociale wetten tot stand te kunnen brengen. Het bleek echter dat hij ook binnen zijn eigen partij naar de zijlijn werd gedirigeerd. Volgens zijn opvolger Heemskerk was de overwinning, zonder dat Kuyper inzet van de verkiezingen was geweest, juist een teken dat de kiezers hem beu waren. Kuyper raakte geïsoleerd. Hij voelde zich buitengesloten: *In de jonge anti-revolutionairen zit het oude vuur niet meer. Heemskerk doet slapjes aan. Ik zie hem noch Talma ooit anders dan op een deftige visite op mijnverjaardag of nieuwjaar. Er ontbreekt alle samenwerking en overleg.* Kuyper werd oud en eenzaam: *Vooraf in Den Haag heb ik zo weinig vrienden, die mij begrijpen en aan wier omgang ik iets heb, dat mij opbouwt.*

Abraham Kuyper overleed op 8 november 1920. Hij werd 83 jaar.

9. Kuypers theologie

Kuyper werd gedreven door een theocratisch ideaal. Daarbij beriep hij zich op Calvijn. Toch zijn er bij de uitwerking van Kuypers opvattingen duidelijke verschillen met de grote reformator uit Genève. Uitgangspunt voor Kuypers visie is de gedachte van de algemene genade die er is voor alle mensen. Kuyper stelde deze algemene genade naast de bijzondere genade voor de uitverkorenen. Het ordenen en inrichten van de

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

samenleving naar Bijbelse norm zag hij als een goddelijke opdracht die hij met alle vrijmoedigheid probeerde te vervullen. Maar in tegenstelling tot Calvijn was hij er niet op uit iedereen onder Gods wil te laten buigen. De zinsnede in de Nederlandse Ge-loofsbelijdenis met betrekking tot de taak van de overheid liet hij schrappen. Sprekend over de bijzondere genade maakte Kuyper zich sterk voor soevereiniteit in eigen kring. Christenen moesten zich organiseren op alle terreinen des levens, kerke-lijk, maatschappelijk en artistiek. Binnen deze organisaties moest men Gods wet eer-biedigen. Kuyper geloofde hier sterk in en liet zich kennen als een cultuur-optimist. Kuypers leer van de veronderstelde wedergeboorte tenslotte werkte in de Gerefor-meerde Kerken een verbondsautomatisme in de hand. Uit de prediking verdwenen gaandeweg de noties als noodzaak van bekering, zelfonderzoek en kenmerken van het ware geloof.

Antwoorden Verwerking

Basis

1.

	Koning Willem II 1840-1849	Anna Paulowna
Sophie van Wurtemberg	Koning Willem III 1849-1890	Emma van Waldeck- Piermont
Willem	Maurits	Alexander Wilhelmina 18 aug. 1880
2.
 1. Liberalen.
 2. Conservatieven.
 3. Antirevolutionairen.
3.
 1. Liberalen.
Thorbecke.
 2. Conservatieven.
Van Hall.
 3. Antirevolutionairen.
Groen van Prinsterer.
4.

Godsdienst is een zaak van de kerk en van het gezin.	Liberalen
Het volk moet niet te invloed hebben op het bestuur.	Conservatieven
Tegen de revolutie het Evangelie	Antirevolutionairen
5.
 - a. Eigen antwoord.
 - b. Er mocht geen bijbels onderwijs gegeven worden.
 - c. Met een lei en een griffel.
6.
 - a. De gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs.
 - b. In 1917.
7.
 - a. Hij ging boeken van Calvijn en andere gereformeerde schrijvers lezen. Vanaf die tijd wilde hij de gereformeerde leer handhaven en verdedigen.
 - b. *De Standaard*.
 - c. De Vrije Universiteit.

4. De tijd van koning Willem III-vrijheid?

- d. De Antirevolutionaire Partij.
- e. De Gereformeerde Kerk.

Extra

1.
 - a. Eigen antwoord.
 - b. Eigen antwoord.
 - c. Eigen antwoord.
 - d. Eigen antwoord.
 - e. Eigen antwoord.

2.
 - a. Lid 5, 6 en 7.
 - b. In 1917.
 - c. Eigen antwoord.
 - d. Het was toen 100 jaar geleden dat openbaar en bijzonder onderwijs gelijkgesteld werden.
 - e. Ja, bijvoorbeeld D66, SP en PvdA.
 - f. Toelatingsbeleid zou kunnen veranderen. Financiering door de overheid zou minder kunnen worden of verdwijnen.

3.
 - a. Ouders mogen eigen scholen stichten, maar moeten deze zelf betalen.
 - b. Bijzonder onderwijs.
 - c. Openbaar onderwijs werd geheel bekostigd door de overheid van de belasting die mensen betaalden, het bijzonder onderwijs niet. Ouders die hun kinderen niet naar een openbare school stuurden, betaalden dus dubbel.
 - d. het bijzonder onderwijs ook door de overheid bekostigd zou worden.
 - e. De Schoolstrijd.
 - f. De lokalen hadden hoge ramen, je kon niet naar buiten kijken. In de klas stond een grote kolenkachel. Ook waren de klassen vaak erg groot en was er niet altijd voldoende leer materiaal voor ieder kind.
 - g. De schoolgebouwen en materialen moesten aan een bepaalde kwaliteitsnorm voldoen. Dat betekende veel extra kosten voor het bijzonder onderwijs.
 - h. Om christelijke scholen meer te laten samenwerken en ze financieel te steunen.

Bijlage Grondwet artikel 23

Artikel 23, lid 1

Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering.

Artikel 23, lid 2

Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht van de overheid en, voor wat bij de wet aangewezen vormen van onderwijs betreft, het onderzoek naar de bekwaamheid en de zedelijkheid van hen die onderwijs geven, een en ander bij de wet te regelen.

Artikel 23, lid 3

Het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienst of levensovertuiging, bij de wet geregeld.

Artikel 23, lid 4

In elke gemeente wordt van overheidswege voldoende openbaar algemeen vormend lager onderwijs gegeven in een genoegzaam aantal scholen. Volgens bij de wet te stellen regels kan afwijking van deze bepaling worden toegelaten, mits tot het ontvangen van zodanig onderwijs gelegenheid wordt gegeven.

Artikel 23, lid 5

De eisen van deugdelijkheid, aan het geheel of ten dele uit de openbare kas te bekostigen onderwijs te stellen, worden bij de wet geregeld, met inachtneming, voor zover het bijzonder onderwijs betreft, van de vrijheid van richting.

Artikel 23, lid 6

Deze eisen worden voor het algemeen vormend lager onderwijs zodanig geregeld, dat de deugdelijkheid van het geheel uit de openbare kas bekostigd bijzonder onderwijs en van het openbaar onderwijs even afdoende wordt gewaarborgd. Bij die regeling wordt met name de vrijheid van het bijzonder onderwijs betreffende de keuze der leermiddelen en de aanstelling der onderwijzers geëerbiedigd.

Artikel 23, lid 7

Het bijzonder algemeen vormend lager onderwijs, dat aan de bij de wet te stellen voorwaarden voldoet, wordt naar dezelfde maatstaf als het openbaar onderwijs uit de openbare kas bekostigd. De wet stelt de voorwaarden vast, waarop voor het bijzonder algemeen vormend middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs bijdragen uit de openbare kas worden verleend.

Artikel 23, lid 8

De regering doet jaarlijks van de staat van het onderwijs verslag aan de Staten-Generaal.